

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У БУРЯТ-МОНГОЛЬСЬКІЙ АРСР (1920–1930-ті роки): МОНГОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР

У 1925 році під час роботи Бурят-Монгольського Центрального Виконавчого Комітету¹ (ЦВК) товариша М. Єрбанова, голову Ради народних комісарів, запитали по доповіді щодо діяльності уряду БМАРСР: у чому виражається зв'язок Бурреспубліки з Монголією? Єрбанов відповів: “Зв'язок із Монголією існує, головним чином, по лінії культурній через Учком”² [Бурят-Монгольський... 1925, 9]. Це було слушне визначення. У 1920-х роках питання культурного будівництва посідали провідне місце у контактах між двома республіками. Сучасний бурятський дослідник О. Єлаєв зазначає, що монгольська орієнтація була властива всьому національно-культурному відродженню в Бурятії у 1920-ті роки і найбільшою мірою відповідала збереженню та розвитку етнічного змісту бурятської культури в органічному зв'язку її з рідною загальномонгольською основою [Єлаєв 2000, 193]. Впродовж останніх років до цієї теми звертався тією чи іншою мірою ряд дослідників, зокрема: У.-Ж.Ш. Дондуков, Г.О. Дирхеєва, Т.Д. Скринникова, С.Д. Батомункуєв, П.К. Варнавський [Дондуков 2002; Дырхеева 2002; Варнавский, Дырхеева, Скринникова 2003; Скринникова, Батомункуев, Варнавский 2004]. Проте в їхніх роботах переважно розглядалися питання, пов'язані з мовним реформуванням. Мета цього дослідження – проаналізувати весь процес бурят-монгольського співробітництва у культурній царині й розглянути його, зокрема, в межах розвитку панмонгольського руху.

У лютому 1921 р. було проголошене утворення Далекосхідної Республіки (ДСР), а також надано право самовизначення всім народам, що мешкали на її теренах. Буряти були виділені в особливу Бурят-Монгольську автономну область, яку з часом очолило т.зв. Тимчасове управління. До складу автономної області увійшли чотири аймаки (Агінський, Баргузинський, Хорінський, Чікойський) з бурятським

населенням кількістю 112 тисяч осіб. У жовтні 1921 р. у складі РРФСР була створена друга Бурят-Монгольська автономна область, до складу якої увійшли Тункінський, Боханський, Аларський, Ехиріт-Булагатський, Селенгинський аймаки з населенням понад 185 тисяч осіб, серед яких було 129 тисяч (70%) бурятів [Чимитдоржиев 2000, 28].

У 1920-ті роки існував зв'язок між бурятською та монгольською правлячими елітами; самі буряти намагалися узгоджувати свої дії з монгольською стороною. На засіданні БурЦК Східного Сибіру під головуванням М.М. Єрбанова (від 30.11.1921) обговорювалося скликання наради з питання створення культурно-національного органу, що об'єднував би Бурятську область РРФСР, Бурятську область ДСР та Халха-Монголію (Зовнішню Монголію). Передбачалося запросити на цю нараду монгольську делегацію у складі 17 осіб, що виїхала на з'їзд народів Далекого Сходу. У порядку денному пропонувалася, зокрема, доповідь від БурЦК на тему: культурно-національне об'єднання бурятів та монголів [НАРБ, 408/1/1, 20]. Невдовзі на засіданнях БурЦК йшлося вже лише про скликання загальнобурятської конференції з культурних справ, на яку планувалося запросити Б. Барадіна, Г. Цибікова, Е.-Д. Рінчино, Ц. Жамцарано, Е. Батухана, Агвана Доржієва [НАРБ, 408/1/1, 21]. Е.-Д. Рінчино, Ц. Жамцарано, Е. Батухан на той час вже працювали в урядових структурах Монголії.

18 лютого 1922 року на засіданні БурЦК обговорювали встановлення зв'язку з ЦК Монгольської народної партії (МНП) щодо конференції з культурних справ бурят-монголів РРФСР та ДСР. Дату скликання конференції постановили відкласти на літо, проте не пізніше великого хурулдану Монголії³ [НАРБ, 408/1/1, 25]. 25 квітня 1922 року на засіданні членів БурЦК під головуванням Єрбанова було вирішено

замість загальнобурятської конференції з культурних справ скликати 15 червня 1922 року об'єднаний з'їзд представників бурят-монгольського населення РРФСР та ДСР. Під час засідання представники з Монголії зачитали доповідь про тамтешню ситуацію. Щодо стосунків із Монголією було визнано за необхідне мати там уповноваженого БурЦК. Вирішили просити Е.-Д. Рінчино обійняти цю посаду [НАРБ, 408/1/1, 26].

У 1922 році для об'єднання заходів із підняття культурної свідомості бурят-монгольського населення, яке проживало на теренах РРФСР та ДСР, із метою найліпшого використання недостатньої кількості культурно-просвітницьких сил була створена Центральна Рада з культурних справ бурят-монголів РРФСР та ДСР. Її завданням, зокрема, було: спільне ведення шкільних, дошкільних і культурно-просвітницьких заходів; створення спеціальних комісій зі складання підручників, навчальних посібників рідною мовою та словника наукових термінів; організація наукових товариств та гуртків зі збирання матеріалів та вивчення історичного, етнографічного й економічного життя бурят-монголів; організація бурят-монгольського театру та музичних установ; організація бурят-монгольського видавництва тощо [НАРБ, 408/3/4, 4]. Її голова В.І. Трубочесв зазначав: рада має найщільніший зв'язок із Монголією та усіма її суспільними організаціями [НАРБ, 408/3/4, 16].

Зокрема, влітку 1922 р. голова Бурятського революційного комітету М.М. Єрбанов звертався до монгольського уряду з питанням щодо культурно-національної взаємодії між Монголією та Бурятією: мовляв, для нас дуже бажано дізнатися вашу точку зору на це питання, виражену у формі конкретних пропозицій або твердо зафіксованих тез. Єрбанов пропонував підтримувати щільніші стосунки, “бо ми без вашого сприяння не можемо проводити цілий ряд заходів, пов'язаних із життям бурятів і монголів” [НАРБ, Р-477/84, 8]. У відповідь голова Військової ради Е.-Д. Рінчино повідомляв, що ЦК МНП на одному з останніх засідань висловився позитивно щодо питання культурно-національної взаємодії та контакту, а також обрав своїх делегатів на вищезгадану конференцію

у межах ДСР⁴. Рінчино виклав і власну позицію: він пропонував культурно-національний союз монгольських племен, держав. Завдання та мета союзу – підвищення всіма засобами культурного рівня монгольських племен, вивчення їхнього побуту, господарства, культурного стану та суспільного ладу, сприяння проведенню тих чи інших заходів та реформ, що полегшували б становище народних мас у межах кожної сторони. Центральний орган союзу створюється на паритетних засадах із представників племінних організацій (іркутських та забайкальських бурятів, Халхи, Барги, Внутрішньої Монголії, калмиків). Кошти союзу мали складатися з пропорційних відрахувань організацій. Місцезнаходженням центрального органу пропонувалася Урга як центр культурно-національного, релігійного та політичного життя монгольських племен; мовляв, за дипломатичними, практичними, теоретичними міркуваннями Урга є найприйнятнішим центром [НАРБ, Р-477/84, 11]. Подальша доля цієї концепції голови Військової ради невідома. Швидше за все, вона не зустріла підтримки в Москві.

30 травня 1923 р. вийшла постанова про об'єднання двох автономних областей у Бурят-Монгольську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (БМАРСР). До осені 1937 р. ця республіка об'єднувала майже всі бурятські терени, за винятком окремих улусів, розташованих на відстані від республіки. Згідно з “Положенням про державний устрій БМАРСР” бурят-монгольська та російська мови були рівноправними на теренах республіки. Діловодство у бурятських хошунах і сомонах велося бурят-монгольською мовою, а на аймачному та республіканському рівнях – двома мовами. Орієнтація на Монголію під час розробки питань культурного розвитку підтримувалася керівництвом республіки, насамперед М. Єрбановим. Один із провідних ідеологів консолідації між монгольськими народами – Б. Барадін не лише працював наркомом просвіти республіки до 1926 року, а й одночасно (до 1930 року) був членом ЦВК БМАРСР.

У 1924 році Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Бурятії, звернувся з таємним листом (від 23.10) до Бурят-Монгольського обкому РКП(б). Сенс листа зводився до

пропозиції об'єднати Монголію, Бурятію та Урянхай із входженням цього єдиного утворення до СРСР. Ця тема обговорювалася на закритому засіданні президії обкому від 28 листопада 1924 року, і була прийнята розгорнута постанова. У межах цього дослідження нас цікавлять такі прийняті пропозиції: а) здійснювати культурно-національний розвиток Бурятії у щільному зв'язку та узгодженості з Монголією, спорідненою за культурою, мовою, побутом та ін.; б) культурно-національна взаємодія не має набувати тенденції до встановлення єдиного фронту по лінії підходу до національної інтелігенції та безпартійної маси, оскільки тактика та програмні вимоги МНРП відрізняються від тактики та програми РКП(б); в) визнавалося, що в даний історичний період культурно-національна взаємодія Бурятії та Монголії має виразитися лише в налагодженні та узгодженості дій по лінії організації видавничої справи (Бурятського видавництва) та роботи Бурчкому; мають бути запроваджені єдина термінологія літературної мови, орфографія, відрегульовані питання з видання підручників, навчальних посібників; г) погодженість у роботі практично мусить здійснюватися шляхом взаємного представництва; д) визнавалося бажаним відновлення щільнішого контакту з ЦК МНРП через взаємне представництво на річних з'їздах і можливу взаємну участь у засіданнях комітетів [Жабаєва 2001, 269–270]. Президія обкому погоджувалася також відрядити бурятських спеціалістів у розпорядження ЦК МНРП та монгольського уряду. Отже, ось таким співробітництвом пропонували обмежитися бурятські комуністи; власне кажучи, це й була їхня програма бурят-монгольської взаємодії у культурній сфері на 1920-ті роки. Щодо радикальніших пропозицій об'єднання, економічного з'єднання обох республік, еміграції бурятського населення до Монголії Бурят-Монгольський обком був набагато стриманіший та обережніший.

У вересні 1926 р. відбулася перша культурно-національна нарада Бурят-Монголії за участю представників МНР. Їй передувала серпневий пленум Бурят-Монгольського обкому, який за доповіддю М. Єрбанова затвердив тези про культурно-національне будівництво. Вони й стали платформою

для згаданої наради. Ставилася завдання націоналізації бурятської школи, держапарату, у зв'язку з цим робилися застереження із приводу того, що “в окремих районах, особливо в західній частині Бурятії, ми маємо надзвичайно велике захоплення російською мовою”; завдання залучення безпартійної лояльної інтелігенції в керівні радянські, профспілкові, кооперативні та інші органи, підготовки національних кадрів учителів і працівників культури. Проголошуючи “Чергові завдання й методи здійснення”, М.М. Єрбанов стверджував: “Найуспішніший розвиток національної культури у Бурятії можливий лише за умови щільного зв'язку та узгодження нашої роботи з Монголією. Було б помилково думати, що бурят-монголи, котрі нараховують усього лише чверть мільйона осіб, зможуть створити самостійну, відмінну від інших монгольських племен культуру, тим більше за таких складних умов (особливо територіальних), які є у Бурятії. Поширення і розвиток писемності рідною мовою, літератури і т.ін. у Бурятії у минулому винятково пояснюється своєрідним впливом Монголії на Бурятію як на споріднену по крові, побуту, укладу й формі життя країну. І чим щільніше була пов'язана Бурятія, особливо її східна частина, з Монголією, тим цей вплив був сильніший і реальніший. Тому, з погляду розвитку національної культури, безсумнівно, курс має бути взятий на зближення і тісне погодження наших робіт із Монголією, а не роз'єднання та відрив Бурятії як особливої ізольованої одиниці від інших монгольських племен. І це одне з основних наших завдань. Однак у справі зближення й зміцнення зв'язку Бурятії й Монголії ми будемо мати не лише сприятливий вплив останньої у сенсі розвитку національної культури в Бурятії, а й вплив з боку Бурятії як соціалістичної радянської республіки на Монголію у сфері насадження соціалістичної культури... Монгольський схід може долучитися до соціалізму лише шляхом зближення й тісного співробітництва з СРСР... Тому завдання нашої бурят-монгольської організації ВКП(б) – максимально сприяти цьому зближенню і співробітництву” [Єрбанов 1926, 18–19]. На думку голови Раднаркому, на подальше зміцнення культурного зв'язку з Монголією, установа тісного

братнього співробітництва має бути звернена найсерйозніша увага, головним чином по лінії Буручкому й Наркомату просвіти [Ербанов 1926, 36]. З метою підвищення кваліфікації окремих працівників-керівників пропонувалося запровадити тимчасові відрядження їх до Монголії задля вивчення мови та літератури, а також запрошувати халха-монголів для роботи в Буручкомі та різних навчальних закладах, забезпечивши їх із матеріальної та інших сторін.

У своїй доповіді на цій же нараді Б. Барадін говорив, що він та його однодумці “не вважають бурят-монголів за самостійну культурну одиницю, мислять (їх) у національно-мовному відношенні як невід’ємну частку монгольських націй”, і додавав: “Наша робота для інших монгольських народів буде досвідом, помилки якої можна буде потім виправити” [цит. за: Дырхеева 2002, 19]. Видатний дослідник Центральної Азії та науковець Г. Цибіков стверджував: визнання за народністю національно-цілого та культурно-єдиного має ставити своїм завданням збереження її національної культури, і якщо вона знаходиться, в силу історичних умов, у роз’єданому стані, то повинна прагнути до національно-культурного об’єднання⁵. Таке збереження та об’єднання монгольських племен мислиться лише на ґрунті єдиної писемної мови, а об’єднання та збереження на їхній розмовній мові – справа утопічна та завчасно приречена на загибель [Цыби́ков 1928, 12].

У 1928 році секретар Бурят-Монгольського обкому М. Сах’янова писала, зокрема, у своїй нотатці “Про погодженість будівництва Бурят-Монгольської Республіки із завданнями революційної роботи у закордонних монгольських країнах”: “Треба вжити цілу низку капітальних заходів господарчого та культурно-політичного порядку, щоб зробити її (Бурят-Монголію. – *Прим. авт.*) радянським монгольським аванпостом на монгольському сході...” [цит. за: Елаев 1994, 109]. Такі погляди були поширені не лише серед бурятів. Так, відомий російський монголіст Н. Козьмін, який очолював бурят-монгольське відділення педагогічного факультету Іркутського державного університету, у тому ж 1928 році писав, зокрема, таке “А

Верхньоудинський університет має бути монгольським університетом, пов’язаним живими нитками з народними монгольськими масами (ми маємо на увазі і бурятів, і халхасців, і чахарів⁶, і даурів⁷, і баргутів⁸” [Козьмін 1928, 101]. Зустрічаються й інші висловлювання схожого характеру у тодішній радянській періодиці, як-от: “Боротьба за соціалістичну культуру в умовах Бурятії, врешті-решт, визначається можливістю найскорішого пізнання особливостей монгольської культури і, зокрема, різновидів мовних говорів, по-перше; підготовкою кадрів робітників із ряду галузей не лише для Бурятії, а й для закордонної Монголії, по-друге” [Данилов 1928, 96]. У всіх наведених цитатах привертають увагу словосполучення: монгольський аванпост, монгольський університет, монгольська культура. Отже, чітко підкреслювалася пріоритетна орієнтація.

Впродовж 1920-х – початку 1930-х років тривала полеміка стосовно реформування монгольської писемної мови. Зокрема, Г. Цибіков у 1926–1928 роках виступав за її збереження, оскільки ця писемність зберегла єдність нації, залишаючись майже єдиним фактором, що зв’язував всі монгольські народи в єдине ціле: “Збережена досі монгольська писемність, яка б вона не була, все ж є спадком культури цієї національності й має за собою ту заслугу, що розрізнені історичними долями монгольські племена мають все ж єдину літературу. Круто поривати з цієї літературою не слід...” [Цыби́ков 1928, 15]. Виходячи з цієї концепції, він вважав за необхідне обмежитися проведенням незначної реформи письма.

Б. Барадін послідовно відстоював таку позицію: нова літературна мова за граматичною формою мусить бути в основі халхаським діалектом. До цієї точки зору приєднувався й Е.-Д. Рінчино⁹. Він, зокрема, зазначав, що, з одного боку, Зовнішня Монголія є культурно-національним центром усієї Монголії, з другого – навіть революційно-політичним центром щодо поневолених Китаєм областей етнографічної Монголії. В культурно-національному відношенні вона впливає й на Бурятію, особливо у сфері мови та літератури: на всіх бурятських виданнях останнього часу відбивається вплив Зовнішньої Монголії в

сенсі мови, стилю, образів і т.ін. [Элбек-Доржи... 1998, 131]. Опоненти Б. Барадіна стверджували, що ця мова розраховується не стільки на бурятів, скільки на монголо-мовні народи взагалі [Очерки истории... 1974, 119].

Культурно-національна нарада 1926 року оприлюднила рішення про збереження єдиної монгольської писемності. Нарада виступила проти ідеї створення самостійної бурятської писемної мови, відмінної від класичної монгольської мови, та зобов'язала Буручком вирішувати мовну проблему спільно з Монучкомом. М.М. Єрбанов у своїй доповіді зазначав: "Вирішення таких питань, як реформа монголо-бурятського алфавіту, у якій би формі воно й не пропонувалося, має виходити, по-перше, із суворого врахування реальної дійсності стосовно не лише однієї Бурятії або однієї Зовнішньої Монголії, а й усього монгольського сходу разом взятого, а з іншого боку – мати на меті не роз'єднання, а зближення окремих монгольських племен і створення єдиного культурного фронту... Питання про корінну реформу алфавіту, наприклад про латинізацію, має бути ще ретельно вивчене і піддане докладному обговоренню всіх зацікавлених монгольських племен... Інше питання – який говір в основному потрібно покласти в основу літературної мови. Цей момент потребує детальної наукової розробки у порядку погодженої роботи Буручкому та Монучкому" [Єрбанов 1926, 18–19]. Народою була прийнята резолюція, де, зокрема, йшлося: "...Питання про підвищення кваліфікації мовної культури бурят-монгольського народу має бути вирішене у масштабі загальномонгольському. Відрив мов, культури бурят-монгольського народу від сусідніх монгольських племен, шлях створення будь-якої самостійної бурят-монгольської писемності вважати абсолютно неприпустимим" [цит. за: Дырхеева 2002, 16]. Вважаючи, що латинізація монгольського письма є передчасною, нарада визнала за необхідне взяти за основу старомонгольський алфавіт та халхаський говір¹⁰.

Міркування бурятської партійної та культурної еліти підтримували тоді й видатні вітчизняні монголознавці. Так, майбутній всесвітньо відомий монголіст М.М. Поппе у 1928 році писав: "Користу-

ючись в ролі літературної мови загальномонгольською писемною мовою, однією з переваг якої є саме те, що вона загальномонгольська і, отже, може служити засобом для культурного спілкування всіх монгольських племен, буряти опинилися в щасливіших умовах, аніж багато десятків інших національностей союзу, тому що їм не довелося спішно створювати своєї національної писемності" [Поппе 1928, 95]. Його вчитель Б.Я. Владимирцов тоді ж підкреслював, що халхаський говір, найпоширеніший з усіх інших монгольських діалектів, який став нібито державною мовою Північної Монголії, модною, зокрема, серед бурятів Забайкалля, починає останнім часом поширюватися за свої колишні межі і поступово напластовуватися на ближні монгольські говори [Владимирцов 1989, 48–49].

У 1928 році тодішній бурятський філолог, працівник Буручкому Г. Рінчине так характеризував завдання мовного будівництва. Виникає питання про вироблення нової літературної монгольської мови, мови культури та повсякденного культурно-побутового вжитку на основі сучасного живого говору. При цьому цей живий говір повинен мати найдосконалішу і твердо вироблену форму в сенсі морфології мови; бути найблагозвучнішим для слуху та виразним за своєю фонетикою і бути найближчим до існуючої літературно-писемної мови за зовнішньою формою та за лексичним змістом. Таким говором з-поміж усіх існуючих діалектів сучасної монгольської живої мови є, безперечно, халхаський говір. Майбутня новолітературна монгольська мова має бути з боку своєї внутрішньої чи смислової структури найзрозумілішою будь-якому монголу, буряту, халхасцю, чахару, ойрату¹¹ і т.д. [Ринчине 1928, 104].

Г. Рінчине перераховував вжиті та намічені заходи. Мовляв, Буручком вже став на шлях підвищення монгольської мовної культури. Так, наприклад, ним прийнятий та узгоджений з Монгольським ученим комітетом словник суспільно-політичних і науково-популярних термінів, числом до 2000. Бурпедтехнікум, який буде однією з основних установ у справі реалізації єдиної загальномонгольської новолітературної мови, має негайно приступити до планового

вивчення та засвоєння у своїх стінах халха-монгольського говору під безпосереднім науково-лінгвістичним контролем Буручкому. Отже, перед комітетом стоїть конкретне завдання – підготувати спеціальні кадри наукових співробітників, як практиків, так і теоретиків халха-монгольської мови. Вони мають обов'язково пройти вивчення халхаського говору та окремих діалектів через відрядження до Монголії й окремих районів Бурятії на більш чи менш тривалий термін [Ринчинэ 1928, 106].

Тоді, у 1928 році, правляча бурятська еліта розглядала майбутній культурний розвиток республіки у такому ж напрямі. На її думку, подальша діяльність Буручкому має піти по руслу: 1) продовження роботи з оформлення єдиної загальномонгольської новолітературної та ділової мови (вироблення термінології, літературно-стилістична обробка творів, що чекають на видання і т.ін.). У той же час потрібно щільніше пов'язувати роботу Буручкому з монгольськими науковими установами, зокрема через тривалі відрядження для участі у роботі цих установ і скликання спеціальних нарад з окремих наукових питань. Робота серед службовців-бурятів з вивчення ними монгольської писемності велася й ведеться [Доклад... 1928, 77]. Разом із тим бурятське керівництво стверджувало: у той час як східні монголо-буряти впродовж століть панування росіян не втрачали зв'язки зі своїми родичами монголами і зберігали в недоторканності свою мову та монгольську писемність, західні буряти відірвалися від джерел рідної монголо-тибетської культури, мова цієї частини поповнилася надмірною кількістю русизмів, писемність у монгольській транскрипції сюди не проникнула [Доклад... 1928, 70]. Там донині викладання у школах ведеться двома мовами, використовуються російські підручники, вчителів, підготовлених до викладання рідною мовою, майже немає. У результаті процес засвоєння знань значно ускладнюється. Основною проблемою роботи серед західних бурятів є переведення освітніх установ на рідну мову.

14 серпня 1929 року секретар ЦК МНРП О. Бадрах пише листа секретареві Бурят-Монгольського обкому ВКП(б) М. Єрбанову щодо чергової культурної конференції монголів та бурятів, запланованої на

літо 1930 року. Йдеться насамперед про спільну боротьбу зі сліпою вірою та середньовічною ідеологією [НАРБ, П-1/1/1356, 65–66]. Через рік Єрбанов готує доповідну нотатку БМ ОК ВКП(б) з питання культурного зв'язку з Монголією [НАРБ, П-1/1/1356, 63].

У бурятській мові успішно розвивалися традиції старомонгольської писемної мови, почала створюватися багато в чому спільна з халха-монголами літературна мова на базі східних говорів. За словами сучасного бурятського дослідника Л. Шагдарова, бурятська літературна мова найуспішніше розвивалася якраз у 1920-х – на початку 1930-х років, саме в період орієнтації на загальномонгольську основу [Шагдаров 1996, 41]. Проте бурятський ренесанс тривав недовго. Наприкінці 1920-х років розпочався комуністичний наступ на панмонголізм і бурятський націоналізм. 17 червня 1929 року під тиском згори змінена версія проекту Барадіна 1926 року (щодо латинізації алфавіту) була схвалена Всерадянським центральним комітетом нового тюркського алфавіту та ЦВК БМАРСР і у 1930 році – Бурят-Монгольським обкомом ВКП(б) [Dugarova-Montgomery, Montgomery 1999, 89]. Судячи зі всього, таке вирішення проблеми не викликало захоплення серед бурятської інтелігенції, яка передбачала, що перехід на нову абетку відірве етнос від культурної спадщини минулого, що цей перехід до латинізації стане містком до знищення національної мови та її писемності, спробою нав'язати монгольській культурі та мові якісь чужі їм форми життя [Хабаєв 1930, 21].

У 1930 році Б. Барадін очікував на такий важливий історичний момент культурної революції, що назривала, як перехід бурятів, халхасців та калмиків на повну латинську писемність взамін старого письма вертикальної графіки, а для бурятів – ще й на новолітературну мову на основі халхаського говору [Барадин 1930, 122–123]. Тоді з цими пропозиціями Б. Барадіна погоджувалися навіть ідейні будівники пролетарської культури, які нещадно критикували спроби побудови культури національної, і зокрема пропозиції зберегти традиційну монгольську писемність¹². Буряти ще визнавалися народом “монгольської культури” [Хабаєв 1930, 19].

У 1930 році у своєму п'ятирічному плані Інститут культури¹³ передбачав, зокрема, встановити постійний зв'язок із Монучкомом, оскільки "Інститут культури не може у своїх наукових дослідженнях замкнутися у межах території Бурятії і тим самим пройти повз порівняльне вивчення аналогічних явищ у суспільному житті Монголії..." [Пятилетний план... 1930, 114]. Лінгвістичний відділ інституту запланував, щоб нова літературна мова наприкінці п'ятирічки отримала своє остаточне оформлення і міцно посіла місце як нове, потужне бойове знаряддя на фронті соціалістичної культури трудящої маси монголів. Робота була розподілена між секціями монгольської діалектології та нової літературної мови. Експедиційні роботи мали проводитися в Агінському аймаку, прикордонних з Монголією Закаменському та Кяхтинському аймаках, в Улан-Баторі та Барзі [Пятилетний план... 1930, 115].

У тезах з культурно-національного будівництва, прийнятих обласною партійною нарадою 10–14 листопада 1930 року, серед спільних завдань були, зокрема, й такі: "Наша партійна лінія у сфері розвитку національного мистецтва має виходити з орієнтації на культуру та мистецтво пролетаріату СРСР, що за своєю сутністю є інтернаціональними". Отже, партзбори рішуче засуджують спроби орієнтації на Схід – теократичний Тибет і дореволюційну ханську Монголію. Разом із тим мистецтво Бурят-Монголії, як мистецтво радянської країни, мало відігравати свою історичну роль у спрямуванні культури та мистецтва монгольських аратів на соціалістичні рейки і, у свою чергу, "наша культура та мистецтво можуть і повинні збагачувати свої національні форми шляхом критичного засвоєння демократичних і соціалістичних елементів культури та мистецтва трудящих мас революційної Монголії" [Искусство... 1932, 39].

10–17 січня 1931 року у Москві була проведена конференція представників БМАРСР, Калмицької автономної області та МНР. На ній зі всіх основних питань була досягнута єдність, за словами вищезгаданого Е.-Д. Рінчино, який повернувся у 1925 році до СРСР. Підсумки роботи конференції він охарактеризував, зокрема, так:

- Представники МНР і бурят-монголи прийняли в остаточній формі за основу нової літературної мови халхаський говір з урахуванням особливостей бурятських говорів і діалектів. Стосовно калмиків був прийнятий торгоутський говір, що досить близький до халхаського говору.

- Представники бурят-монголів і МНР прийняли уніфіковану орфографічну систему; представники калмиків заявили, що вони на підставі роботи конференції, яка виявила недоліки калмицької орфографії, проведуть зміни у власній орфографії (ці зміни у торгоутському говорі зроблять цілком можливими обмін і взаємне користування літературними матеріалами між народностями, які брали участь у конференції).

- Всі учасники конференції вирішили уніфікувати і по можливості погодити науково-термінологічну систему.

- Учасники конференції зійшлися на необхідності планування та узгодження видавничої й перекладацької роботи.

- Конференція ухвалила сформулювати особливу комісію задля допомоги при впровадженні в життя усіх рішень конференції на місцях.

Конференція від початку до кінця пройшла під знаком єдиного культурного фронту, на ґрунті єдності політико-ідеологічних установок не лише між монгольськими народностями, а й між народами СРСР і народами закордонної Зовнішньої Монголії [Ринчино 1931, 238].

У Постанові Президії Ради Національностей ЦВК СРСР¹⁴, зокрема, йшлося: практично приступили до латинізації старої монгольської абетки та перетворення її на потужну зброю культурної революції у справі звільнення трудящих мас селянства з-під впливу реакційного ламства та експлуататорських елементів [Бюллетень... 1931, 2]. Проте прийняте в січні 1931 р. рішення про вибір за основу бурятської літературної мови халхаського говору вже через кілька місяців було скасовано, хоча, як пише відомий російський мовознавець В.М. Алпатов, воно було оптимальним у лінгвістичному плані: халха-монгольські норми вже існували, а будь-які інші для бурятських діалектів ще треба було створювати; знімалася проблема суперництва між носіями різних діалектів [Дырхеева

2002, 20]. Але прийняття частиною населення СРСР мови, однакової з мовою іншої держави, могло у майбутньому порушити, наприклад, питання про зміну кордонів [Алпатов 1996, 47]. На прикладі М.М. Поппе В.М. Алпатов проаналізував, наскільки швидко могли змінитися погляди та трактування радянського лінгвіста у 1930-ті роки. У 1933 році М. Поппе вже говорив про халха-монгольську та бурятську мови, тоді як у 1928-му або 1931 році писав про бурятський, халхаський та інші говори. Мовляв, покладення халха-монгольської мови в основу нової літературної мови було справді суттєвою помилкою, що витікала з неправильного розуміння національного питання в умовах соціалізму, що будується, “коли ми не повинні зупинитися перед тим, щоб замість возз’єднання народів здійснювати їхнє роз’єднання, з тим щоб національна за формою культура справді могла успішно розвиватися” і щоб потім було досягнуто об’єднання на вищому ступені національностей та їхніх мов на інших засадах [Поппе 1932, 27].

У вересні 1931 р. відбувся Об’єднаний пленум ОК і ОКК ВКП(б), на якому в руслі рішень ЦК був сформульований курс на будівництво соціалістичної за змістом і національної за формою культури бурятського народу. У діяльності Інституту культури побачили викривлення лінії партії в розробці основних питань національно-культурного будівництва та дали основні настанови для подальшої роботи інституту [Бурят-Монгольская... 1933, 112]. Мовляв, старомонгольська писемність принесена в Бурятію з Монголії разом із ламаїзмом і до революції служила у руках ламства, нойонатства та куркульства знаряддям гноблення трудящих, майже суцільно безграмотних. У західних аймаках вона не прищепилася. Засудили й наміри покласти за основу нової літературної мови халхаський говір та “суцільну бурятизацію інтернаціональних революційних термінів”. Мовляв, теорія створення загальномонгольської мови є панмонгольською, контрреволюційною. Перед Інститутом культури ставилося завдання вироблення нової літературної мови на основі східнобурятських говорів (насамперед селенгинського).

На початку 1930-х років у своєму листі Б. Барадин визнав помилковість власних

поглядів щодо збереження національно-етнічних форм культури при комуністичному ладі. Він також зазначив, що при ближчому порівняльному вивченні бурятських діалектів та халхаського говору з’ясується доволі значна різниця між ними і халхаський говір не може служити основою для оформлення нової бурят-монгольської літературної мови, оскільки для більшості трудящих мас бурят-монголів халхаський говір у чистому вигляді є мовою не завжди доступною. Мовляв, прийняття за основу нової літературної мови селенгинського діалекту є, безумовно, правильним рішенням [Барадин 1932, 30]. Насправді ж він, як і його колега Ц. Жамцарано, висловлював незадоволення з приводу того, що етнічні росіяни, а не монголи, визначили монгольську культуру і що примусове використання російської мови денаціоналізує бурятів, “на кшталт монголів, які проживають у Китаї” [Rupen 1979, 51].

Однак і друга реформа 1931 року, вважалася, не дала позитивного результату. Тому після багаторічних і палких дискусій у 1936 році ухвалили рішення орієнтуватися на хоринський говір. Вибір 1931 року, на думку деяких західних дослідників, був компромісом між противниками та прибічниками панмонголізму¹⁵. Час проведення реформи був, ймовірно, не випадковий, оскільки збігся з успішним вторгненням Японії у Маньчжурію та Східну Монголію і продемонстрував нове радянське розуміння можливих загроз, властивих панмонголізму. Серйознішого удару завдала реформа 1936 року, оскільки такий вибір ізолював бурятів від інших монголів [Dugarova-Montgomery, Montgomery 1999, 89–90]. Сучасний бурятський мовознавець У.-Ж.Ш. Дондуков також зазначає, що, коли перейшли на хоринський діалект, припустилися серйозної помилки [Дондуков 2002, 68]. Такий вибір виявився малоприйнятним для селенгинських та неприйнятним для західних бурятів.

У 1939 році бурятську мову перевели на кирилицю, що збіглося з масовими репресіями 1937–1938 років, зокрема провідних вчених, які вивчали та розвивали національну культуру і бурятську літературну мову. У 1937 році припинилося й друкування старописемною мовою [Шагдаров 1996, 35]. Аж до 1940-х років висловлюва-

лися думки про необхідність збереження старомонгольської писемності з урахуванням незначних реформ, проте після “чисток” запанувала “одностайність”.

Одночасно проходила й зачистка мови, були вилучені так звані панмонголізми, слова монгольського та тибетського походження, багато суто бурятських слів. З'являються постанови, доповіді під характерними назвами, наприклад: “Проти панмонгольської контрабанди в термінології (російсько-бурятський термінологічний словник з мови та літератури, Улан-Уде, 1935, Барадін)” 1935 року [НАРБ, П-1/1/2283, 51]. “Ймовірно, саме з цього періоду мова періодики стала сухою, бідною, казенною та вихолощеною. Скоріш за все, у ці роки ми стали втрачати мову”, – стверджує бурятська дослідниця Г.О. Дирхеева [Дирхеева 2002, 25]. Розпочалися метання від пуристичних тенденцій до суцільної заміни слів інтернаціоналізмами та русизмами [Шагдаров 1996, 36].

Почергові зміни у мовній галузі супроводжувалися перебудовою правопису, термінології, складанням нових підручників та посібників, що негативно відбилося на престижі літературної мови. Зараз науковці стверджують: ці неодноразові, непродумані до кінця реформи створили складнощі на шляху розвитку мови і послужили надалі причиною її кризи [Елаев 1994, 116]; зміна писемності, як правило, несе із собою негативний елемент, оскільки цим актом переривається вся літературна та культурна традиція народу [Бураев 1996, 29].

Загальну картину 1930-х років ілюструє, зокрема, такий факт. На засіданні бюро Бурят-Монгольського обкому ВКП(б) (від 31.12.1934) обговорювалося питання т.зв. “Монгольського Інтернаціоналу”: “Вважати цілком неприпустимим, вкрай брутальним викривленням націоналістичного штибу, коли в офіційних випадках (з'їзди, збори та ін.), зокрема під час з'їзду Ради Бурятської республіки, разом із “Інтернаціоналом” – міжнародним гімном пролетаріату – як рівноправний виконується, а по суті протиставляється йому, т.зв. “Монгольський Інтернаціонал”, зі своєю особливою специфічною музикою, що нічого спільного не має з міжнародним гімном “Інтернаціонал” [НАРБ, П-1/1/2366, 12]. Засідання запропонувало вжити всіх необ-

хідних заходів для запобігання подібним випадкам у майбутньому.

На думку деяких дослідників, “монгольська” орієнтація розвитку бурятської культури на той час була можлива тому, що відповідала настановам Комінтерну щодо розвитку світової революції в суміжних країнах Центральної Азії та ролі Бурятської республіки як “форпосту соціалізму на Буддійському Сході” [Елаев 2000, 193]. Нібито так, проте важко не вписати події в Бурятії до графіка придушення національного відродження в інших республіках СРСР. Коли ми звернемося до історії УРСР, то побачимо, що з року Великого перелому (1929) розпочинається боротьба з українською культурою та переслідування її окремих представників. Зміцнивши свої позиції, радянське керівництво розпочало жорстоку боротьбу з націоналізмом на всіх своїх теренах.

Період національно-культурного будівництва 1920-х років у Бурятії є свідченням плідного розвитку ідей руху за об'єднання монгольських народів. Позбавлена можливості політичного об'єднання, бурятська еліта вдалася до зміцнення культурних, зокрема мовних, зв'язків між двома республіками. Співпраця у культурній царині вважалася цілком природною та необхідною, ймовірно культурне об'єднання поширювалося на Бурятію та МНР, не виключалося приєднання до цього процесу й Внутрішньої Монголії. Привертає увагу одностайне визнання культури Бурятії як монгольської. На жаль, у цей творчий і позитивний розвиток жорстоко втрутилася тоталітарна держава зі своїм баченням прихованих загроз. Зокрема, мовні реформи 1930-х років у БМАРСР стали одним із тих суперечливих рішень, наслідки яких досі залишаються неподоланими. Позиція бурятського партійного керівництва у культурному та мовному питанні викликає асоціації з відповідним становищем у Внутрішній Монголії у 1950-ті роки, коли тамтешня еліта на чолі з Уланху наполягала на прийнятті нової кириличної літературної мови, що має відповідати нормам МНР. Очевидно, що монгольські народи, позбавлені надії на спільну державність, все ж усвідомлювали себе єдиним етносом і не хотіли втрачати принаймні мовної єдності. Звичайно, не можна відкинути питання

пропаганди більшовицьких ідей, з одного боку, і маоїстських – з другого – на теренах МНР. Важко відповісти, чого більше насправді було у діяльності Єрбанова та Уланху – бажання розповсюдити партійну

ідеологію чи зберегти національну ідентичність. Ймовірно, справедливі обидва припущення. Залишаючись лояльними до влади, вони водночас зуміли принести користь і власному народові.

¹ Центральний Виконавчий Комітет Рад – вищий орган державної влади республіки.

² Учком – Учений комітет. Такі установи існували тоді в Бурят-Монголії та МНР; скорочені назви – Буручком, Монучком. Буручком був створений ще у 1922 році як спеціальний орган при Раді з культурних справ бурят-монголів Сибіру та Далекого Сходу; після утворення БМАРСР він був уведений до наркомату просвіти як складова частина. З 1 жовтня 1925 року Буручком став самостійною установою при ЦВК БМАРСР. Буручком зосередився, зокрема, на вивченні мови, писемності, народного мистецтва, історії Бурятії, займався виданням літератури бурят-монгольською мовою тощо. В 1923–1929 роках його головою був Б. Барадін.

³ Великий хурулдан Монголії вперше був скликаний лише восени 1924 року, по смерті конституційного монарха Зовнішньої Монголії – богдо-гегена VIII. Згадка про нього у документах за 1922 рік свідчить, скоріш за все, що скликати його планували раніше, проте потім вирішили тимчасово утриматися від кардинальних змін.

⁴ У пізніших документах (1929 рік) є така згадка: БМАРСР двічі скликав культурну конференцію – у 1923-му та 1926 роках [НАРБ, П-1/1/1356, 65].

⁵ У своїй доповіді Г. Цибіков підкреслював: “Тепер, коли зникли всі колишні перешкоди, що заважали об’єднанню монгольських племен та розвитку їхньої мови, доводиться говорити виключно про культурно-національне об’єднання” [Цыбиков 1928, 13].

⁶ Чахари – субетнічна група у складі монголів, більша частина якої мешкає в Китаї.

⁷ Даури (дагури) – народ у Китаї.

⁸ Баргути – спільна назва для всіх монгольських племен, які кочували Хулунбуїрським округом.

⁹ Стаття “О реформе монгольского литературного языка”, журнал “Просвещение национальностей”, 1930, № 9–10).

¹⁰ “Доцільно і правильно говорили про переведення слабкої бурят-монгольської мови на якісно сильний халха-монгольський говір і про підвищення кваліфікації існуючої монгольської мовної культури через упорядкування та спрощення системи правопису, з одного боку, і наближення книжково-літературного стилю до сучасної живої мови монголів”, – стверджував тодішній бурятський філолог Г. Рінчине [Ринчинэ 1928, 103].

¹¹ Ойрати – етнічна спільнота західномонгольських племен.

¹² Так, наприклад, директор Інституту культури І.П. Хабаєв, критикуючи Г. Цибікова, риторично запитував: “Хіба це не є пропаганда шкідливої ідеї панмонголізму? Є. Хіба це не є тенденція створювати лише монгольську культуру, тільки тому, що вона національна? Є. ... Ми цілком не проти культурного зв’язку зі спорідненою та дружньою нам Монголією, проте ми рішуче проти буржуазної націоналістичної ідеї. Ми маємо підходити до питань організації та створення умов для розвитку культури саме з класової точки зору, з точки зору створення класово вираженої пролетарської культури, з тим щоб остання відповідала класовим інтересам та потребам трудящих бурят-монголів, монголів і т.ін.” [Хабаев 1930, 21–22].

¹³ У 1929 році Буручком був реорганізований у Бурят-Монгольський інститут культури, що поставив перед собою більш широкі завдання зі всебічного вивчення Бурятії.

¹⁴ Постанова була прийнята за доповіддю голови РНК БМАРСР Д. Доржієва; надрукована у Бюлетені ЦВК та РНК БМАРСР від 1 лютого 1931 року.

¹⁵ Селенгинські та агинські буряти легше розуміли халха-монголів. Південно-селенгинський говір наближався до халхаського [Владимирцов 1929, 8]. Ш. Чимітдоржієв писав: “На наше глибоке переконання, необхідність збереження єдності монголономовного світу диктувала доцільність збереження сонгольського (селенгинського. – Прим. авт.) діалекту в основі бурятської латинізованої мови” [Чимитдоржиев 1996, 46].

ЛІТЕРАТУРА

- Алпатов В.М. Николай-Николаас Поппе.* Москва, 1996.
- Барадин Б.* Рец. на: Б.Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Ленинград, 1929 г. Издание Ленинградского Вост. Инст. им. А.С. Енукидзе Ленингр. Областлит № 5083. 28 п.л. Тираж 1000. Типогр. Академии Наук СССР // **Бурятиеведение**, 1930, № 3–4 (11–12).
- Барадин Б.* Письмо в редакцию журнала “Культура Бурятии” // **Культура Бурятии**, 1932, № 2.
- Бураев И.Д.* Современное состояние бурятского языка и меры его сохранения и развития // **Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития.** Улан-Удэ, 1996. Вып. 1.
- Бурят-Монгольская...1933.* **Бурят-Монгольская АССР за десять лет.** Москва – Иркутск, 1933.
- Бурят-Монгольский...1925.* **Бурят-Монгольский Центральный Исполнительный Комитет 2-го созыва. Вторая сессия (4–9 ноября 1925 г.): Протоколы и резолюции.** Верхнеудинск, 1925.
- Бюллетень... 1931.* **Бюллетень Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Бурят-Монгольской Автономной Советской Социалистической Республики.** Верхнеудинск, 1931. № 1 (1.02.1931).
- Варнавский П.К., Дырхеева Г.А., Скрынникова Т.Д.* **Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (конец XIX – первая треть XX веков).** Иркутск, 2003 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – Режим доступа до публ.: http://mion.isu.ru/pub/buryat/1_3.html
- Владимирцов Б.Я.* **Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика.** Москва, 1989.
- Данилов А.Д.* Одна из проблем культурного строительства в Бурят-Монголии. (В порядке постановки вопроса) // **Жизнь Бурятии**, 1928, № 1–3.
- Доклад...1928.* **Доклад правительства Бурят-Монгольской АССР Совнаркому РСФСР // Хозяйственное, Культурно-Социальное и Советское Строительство Бурят-Монгольской АССР.** Издание ЦИК и СНК Б.-М. АССР, 1928.
- Дондуков У.-Ж.Ш.* Язык – важнейший фактор этнического самосознания и национальной культуры // **Народы Бурятии в составе России: от противостояния к согласию: (300 лет Указу Петра I).** Улан-Удэ, 2002. Ч. 2.
- Дырхеева Д.А.* **Бурятский язык в условиях двуязычия: проблемы функционирования и перспективы развития.** Улан-Удэ, 2002.
- Елаев А.А.* **Бурятия: путь к автономии и государственности.** Москва, 1994.
- Елаев А.А.* **Бурятский народ: становление, развитие, самоопределение.** Москва, 2000.
- Ербанов М.Н.* **Вопросы культурно-национального строительства Бурятии. Краткий очерк.** Верхнеудинск, 1926.
- Жабаева Л.Б.* **Элбек-Доржи Ринчино и национально-демократическое движение монгольских народов.** Улан-Удэ, 2001.
- Искусство... 1932.* **Искусство Бурят-Монголии и очередные задачи.** (Тезисы, принятые облпартсовещанием от 10–14 ноября 1930 года по культурному строительству) // **Культура Бурятии**, 1932, № 1.
- Козьмин Н.Н.* Бурят-Монгольский культурно-хозяйственный центр и Верхнеудинский Университет. (В порядке постановки вопроса) // **Жизнь Бурятии**, 1928, № 1–3.
- НАРБ. Национальный архив Республики Бурятия.* Ф. П-1 “Бурятский обком КПСС”, оп. 1, ед. хр. 1356, 2283, 2366; ф. 408, оп. 1, ед. хр. 1, оп. 3, ед. хр. 4; ф. Р-477 “Ревком БМАО”, оп. 1, ед. хр. 84.
- Очерки истории...1974.* **Очерки истории культуры Бурятии.** Улан-Удэ, 1974. Т. 2.
- Поппе Н.* К изучению бурятских говоров // **Жизнь Бурятии**, 1928, № 10–12.
- Поппе Н.Н.* Пути повышения речевой культуры западных бурят // **Культура Бурятии**, 1932, № 1.

Пятилетний план...1930. Пятилетний план научной деятельности Института культуры // **Жизнь Бурятии**, 1930, № 2–3.

Ринчино Э. Д. Итоги культурной конференции монгольских народностей // **Революционный Восток**, 1931, № 11–12.

Ринчинэ Р.Г. Вопросы бурят-монгольской языковой культуры // **Жизнь Бурятии**, 1928, № 1–3.

Скрынникова Т.Д., Батомункуев С.Д., Варнавский П.К. **Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (советский период).** Улан-Удэ, 2004. – Режим доступа до публ.: http://mion.isu.ru/pub/buryat2/1_3.html

Хабаев И.П. Новый бурят-монгольский алфавит // **Бурятиеведение**, 1930, № 3–4 (11–12).

Цыбиков Г.Ц. **Монгольская письменность, как орудие национальной культуры.** Верхнеудинск, 1928.

Чимитдоржиев Ш.Б. Проблемы бурятского литературного языка // **Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития.** Улан-Удэ, 1996. Вып. 1.

Чимитдоржиев Ш.Б. **Бурят-монголы: история и современность (очерки).** Раздумья монголоведа. Улан-Удэ, 2000.

Шагдаров Л.Д. Бурятский литературный язык // **Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития.** Улан-Удэ, 1996. Вып. 1.

Элбек-Доржи...1998. Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. **Избранные труды.** Улан-Удэ, 1998.

Dugarova-Montgomery Y.-Kh., Montgomery R. The Buriat Alphabet of Agvan Dorzhiev // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan.** New York; London, 1999.

Ripen R. **How Mongolia is really Ruled. A Political History of the Mongolian People's Republic. 1900–1978.** Stanford, 1979.